

Hévízi Ottó:
A fantázia polimorfája
Közelítési kísérletek egy megragadhatatlan jelenséghez
(Két előadás ugyanarról)

I. Mit kezdünk Próteusszal?
(Ellenajánlat fantázia-ügyben)

[A] *Nichturpräsentierbar* [az eredendően nem megjeleníthetőt] nem lehet látni, és ha erőnek erejével akarjuk *szemtől szemben látni*, csak szertefoszlik, ugyanakkor ez [az eredendően nem megjeleníthető] mégis ott van a látható *vonalban*, ez a láthatónak a virtuális legbensője [*foyer virtuel*], a láthatóban (víz-jelként) benne foglalt erzet.

[...]

Az észlelés számára feltáruló világban keresem az értelem láthatatlan csomópontjait.¹

A fantázia két évszázados, emancipációs harca az előtte nagyjából tízszer anynyi ideig tartó, kétévezredes észuralom ellen még mindig elég rövid ideje tart ahhoz, hogy az ezért küzdő gondolkodókat ne kísértse meg az ellenirányú túlhajtás, az észalávetés. Előadásom többek közt erre: az ellentétes hierarchizálás veszélyére hívná fel a figyelmet.

Ez Maurice Merleau-Ponty mottóban idézett szavaira emlékeztetve annyit jelent, hogy jöllehet a láthatatlan, eredendően nem megjeleníthető fantázia valóban legbensője annak, ami látható, de „vízjel” karakterének ismerete mégsem nélkülözheti a láthatóvá tételnek – például a kanti produktív képzetnek –

¹ A Debreceni Egyetemen a tudattalan témájáról „Fantázia, álom, hallucináció” címen rendezett konferencián 2025. június 19-én elhangzott előadás teljes szövege; az előadás eredeti címe ez volt: *Mit tegyünk Próteusszal?*

„[I]l est le *Nichturpräsentierbar* qui m'est présenté comme tel dans le monde – on ne peut l'y voir et tout effort pour l'y voir, le fait disparaître, mais il est *dans la ligne* du visible, il en est le foyer virtuel, il s'inscrit en lui (en filigrane) –” Maurice Merleau-Ponty: *Le visible et l'invisible*. Paris, Gallimard, 1964, 265. Magyarul lásd: *A látható és a láthatatlan*. („Munkajegyzet”, 1959. november.) Ford. Szabó Zsigmond. Budapest, L'Harmattan, 2006. 241, 264. (A fordításon változtattam, H. O.)

láttató, imaginációs erejét. Más szóval, próteuszi *fantazmáink* elvannak ugyan okoskodásaink nélkül, de megközelítésükhöz mégis elkel az *eidosznak*, a látott-nak, a felfogáshoz segítő, láttató képnek az ereje. Ez a láttató erő – újra a kései Merleau-Ponty alapfogalmára utalok – eredendően „polimorf”, sokalakú; ezt hangsúlyozza a világról és létről csakúgy, mint az érzékelésről.² E láttató erőnek a működését, hozzá hasonlóan, nem alakként, hanem *műveletből kirajzolódó alakulásként* fogom fel. Próteuszian alakváltó fantázia és polimorfikusan alakuló eidosz kiegyensúlyozási javaslatáról szól tehát az előadásom.

Körünkben nyilván elég csak utalnom rá, hogy előadásom címében miért társul a fantázia ügye az alakját váltó, a látó megragadás elől elsiklő tengeristen-séghez, Próteuszhoz, de illik az indokot nyíltan is megadnom. Ez a Próteusz-kép Husserl *Phantasie und Bildbewusstsein*jának a fantáziára vonatkozó, híres hasonlata: „*Das Proteusartige der Phantasieerscheinung*”, áll a mű 28. §-ának már a címében is.³

Köztudott, hogy a pszichoanalitikus gondolkodásban kezdettől fogva „alapvetően befolyásoló” tényező a fantázia jelensége.⁴ Az is jól ismert, hogy a filozófiai irányzatok közül a fenomenológia irányzatában járt be rangjához méltó utat, ahol, mint Horváth Lajos írja, ma is a „próteuszi változékonyságot felmutató fantázia a kortárs fenomenológiai vizsgálódások egyik gyűjtőpontja”.⁵ Ezt az utat elég három jelképes pontjával jellemezni, köszönhetően többek között olyan kiváló, hazai elemzőknek, mint (Horváthon kívül) Tengelyi László, Ullmann Tamás, Sajó Sándor, Marosán Bence, Szummer Csaba, Fazakas István.

Az útkezdés reprezentánsa legyen Husserl, aki az alakot váltó, próteuszian „lebegő” fantáziát leválasztja az alakot öltésről, a képtől, a képszerűtől. Az ’út-közben’-nek a képviselője legyen Merleau-Ponty, aki szerint a láthatóban, mint

² Merleau-Ponty: *i. m.* 232, 237, 247, 282, 283, 301.

³ Edmund Husserl: *Phantasie und Bildbewusstsein*. Husserliana 23. köt. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2006. VIII.

⁴ Idézik egy másik fantáziafelfogási ajánlatból: „Az álmokhoz hasonlóan a fantáziák olyan helyzetek elképzelésére irányuló kísérletek a mentális aktivitás szintjén, amelyek az ösztönvágyakat közvetve elégítik ki... Ha a tudattalan fantázia a Tudatelöttesen belül a Tudatos rendszer elérésére (közvetlen vagy álcázott formában) engedélyt kap, akkor az eredmény lehet tudatos fantázia (álmódosítás), lehet egy tudattalan fantázia-gondolat kifejeződése, amelyet a hozzá kapcsolódó ösztönvágy hajt, de más származék aktivitások formáját is öltheti (művészi munkák, tünetek, tévhitek, szublimációk stb.). Ám a fantáziák akkor is képesek az érzékelést, a cselekvést és az attitűdöket *alapvetően befolyásolni*, ha a Tudatelöttesen maradnak.” (Kiemelés tőlem, H. O.) Joseph Sadler – Christopher Dare – Alex Holder: „Vonatkoztatási rendszerek a pszichoanalitikus pszichológiában”. Ford. Bánfalvi Attila. In Bánfalvi Attila (szerk.): *Pszichoanalízis, filozófia, metapszichológia. Szöveggyűjtemény*. (Kézirat.) Debrecen, 1996, 53.

⁵ Horváth Lajos: „Fantazmatikus önaffekció és a jelen pillanat fenomenológiája. Transzdiszciplináris dialógusok a fenomenológia és a pszichoanalízis határán”. *Nagyverdei Almanach*, 2013/1, 4. évf. 6. sz., 89.

írja (lásd a mottót), „vízjelszerűen” foglaltatik benne a láthatatlan. Ezek az „erezetvonalak” ily módon „az értelem láthatatlan csomópontjain” át mégis ki tudnak ütköztetni valamennyit a fantázia fluidum-természetéből még a fixáló képben, elképzelésben, imaginációban is. A végpont pedig legyen Richir, aki az értelemrögzítés szemléletiségénél eredendőbbet és archaikusabbat talál a fantáziában, és Fazakas szavait idézve ebben a „vad, még néma és névtelen értelemképződésben”⁶ egyenesen a fenomenológia új kezdőpontjának lehetőségét látja. Úgy tűnik, hasonlólt vall Ullmann is, aki szerint a fantázia „egyfajta gondolkodás”, és „mindenfajta filozófiai tevékenység alapját képezi”, sőt „[b]izonyos értelemben mindenféle gondolkodás *alapja* a fantázia”.⁷

Egy ajánlat lehet nyitóajánlat vagy ellenajánlat. Nem tagadom, a magamét afféle ellenajánlatnak számom az olyan ajánlatokkal szemben – jöjjenek bár a fenomenológia, vagy a pszichoanalízis felől –, melyek a fantáziát az imaginációval szemben eredendőnek, archaikusnak, „alapvetően befolyásolóknak”, minden gondolkodáshoz alapot teremtőnek, primordálisan kitüntetettnek, „mélyebbeknek” állítják be. A fenomenológiában főleg Richir fantáziafelfogása kelti a gyanút, hogy az imagináció eidosza nemcsak elválasztandó a fantazmától, miként ezt Husserl teszi, de már maga a szemléletiség, a képi is mintha a fogatkozás, hiány jele volna. Richirnél a próteuszi phantasmát eidosként rögzítő, „architektonikus transzponálás”, írja erről Fazakas, „a husserli eidetikát hivatott egy sajátos módon »felváltani«, hiszen Richir számára az értelemképződés eredendő regisztereiben nem beszélhetünk többé »lényegről«”. Richir megítélése szerint, szól a folytatás Fazakastól, a képi-eidetikus imagináció „mindig pótolhatatlan veszteségekkel és deformációval jár”. Richir felől nézve annál is nyilvánvalóbb ez a leminősítés, mert a Fazakas által idézett egyik Richir-citátum a képpé-transzponálást egyenesen „degenerációnak” hívja.⁸

⁶ Fazakas István: „Marc Richir és a fenomenológia új megalapozása”. *Elpis*, XI. évf. 1. sz., 70.

⁷ „A fantáziában olyasfajta distanciáció lehetősége rejlik a valósággal szemben, amely mindenfajta filozófiai tevékenység alapját képezi. A valóság zárójelbe helyezése mint distanciáció, a lényeglátás, mint a konkrétumok közötti strukturális összefüggések megpillantása, a tipizálás, az analógiák észlelése – ezek a tudati módok valamiképpen mind azon a képességen nyugszanak, hogy a fantáziában képesek vagyunk elmozdulni a ténylegesen adott valóságtól. Bizonyos értelemben mindenféle gondolkodás *alapja* a fantázia – és ahogy azt a következőkben szeretném kiemelni – maga a fantázia is egyfajta gondolkodás, nem pedig a gondolkodás ellentéte.” Ullmann Tamás. „Képzelet és tudattalan. A fenomenológia és a pszichoanalízis találkozása”. In: Fehér M. István et al. (szerk.) *Imagináció a filozófiában. Hermeneutikai, fenomenológiai, vallásfilozófiai megközelítések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, MTA–ELTE Hermeneutika Kutatócsoport, 2016, 90. Korábbi könyvében Ullmann így fogalmaz: „úgy gondolom, hogy a fantázia bizonyos értelemben csak akkor érdekes a fenomenológia számára, ha nem az intencionális tudat (észlelés vagy imagináció) elhalványult eseteként fogjuk fel, hanem az intencionális tudat »alapzataként«.” Ullmann Tamás: *Az értelem dimenziói*. Budapest, Könyvpont Kiadó, L'Harmattan kiadó, 2012, 137–138.

⁸ Az idézeteket lásd Fazakas: *i. m.* 69, 79. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy van, aki kiegyensúly-

Hitem szerint minden filozófiai irányzatnak van vakfoltveszélye. Ez az analitikus filozófiánál a pánlogizmus, dialektikánál a logocentrizmus, pragmatizmusnál az utilitarizmus, a hozzám legközelebb álló polimorfia-barát hermeneutikánál az eklektika. A fenomenológia és pszichoanalízis vakfoltveszélye az *első*, a *prótosz* iránti előszeretet. Ezt az eredendőség, primordialitás (ősjelenség, őstény, ősfantázia stb.) iránti előszeretetet így hívom: *protocentrizmus*. Ami ebből a fantáziát illeti: a protocentrizmus a *próteuszi fantazmával* szemben leértékeli az *eidosz* felfogó szerepét, kifejezetten alábecsüli szemléleti, megragadási képességét azzal, hogy a fantáziát az intencionális tudat – minden szemlélet, gondolkodás, filozófia – „alapzatának”, „alapvető befolyásolójának” tekinti. Ezzel *vertikális* értékelést juttat érvényre a próteuszi fantázia és a láttató (eidetikus) felfogás közt a talán megfelelőbb *horizontális* – nivellált és komplementer – viszony helyett. Olykor a pszichoanalízis gondolkodói is hajlanak arra, hogy a freudi „elsőleges” rendszerrel szemben a „második” (értőként felfogó) rendszert egyben *másodlagosnak* is – alárendeltnek – állítsák be.

A protocentrizmus iránti előszeretet árnya mellett van egy másik is. Ez (többek, például Derrida, Rorty, Whitehead, Austin szerint) néha túlegyszerűsítésre csábíthat: a bináris oppozícióké. Feltűnő látni a bináris oppozíciók túlsúlyát a fantáziáról szóló szövegekben (homályos vs. tiszta fantázia, erős vs. gyenge fantázia, konkrétumokban mozgó vs. „eidetikus variációjú”, általánosra nyitott fantázia, fantázia vs. imagináció). Ezek az elhatárolások igen fontosak és műhatatlanul szükségesek, de nem elégségesek. Számomra vonzóbb Foucault álláspontja, aki inkább „szóródási rendszerben” (*système de dispersion*) gondolkodott, és Merleau-Ponty, aki szerint „az »eredeti« sok irányból hív”, lévén, mint már kiemeltém nála, eleve is polimorf, több alakú.⁹ A fantázia többfélesége – az

lyozottabbnak és átjárhatóbbnak mutatja be a fantázia és a megjelenítés „regisztereinek” viszonyát Richirnél. „Az »architektonikus transzpozíció« egyike a richiri filozófia nem kevés szakzsargonjának. Az egyik fenomenológiai regiszterből a másikba való átmenetet írja le *kohérens deformáció* révén, például a *fantáziából* a képzeletbe való átmenetet. Ebben a folyamatban az »alacsonyabb« regiszter nem pusztán alárendelődik a »magasabbnak«. Fenomenológiai értelemben a fantázia és a képzelet nem a valóság különböző szintjeit írja le, csak elvonatkoztatás révén elkülöníthető rétegek a maguk lehetőségeivel és korlátaival. Ezeknek a rétegeknek átjárhatónak kell lenniük, különben »élettelenek« (»mortes«) lennének. Ezt nevezi Richir – Henry Maldiney-től kölcsönzött fogalommal – *transzpozibilitásnak* (*transpossibilité*). A fantázia sajátossága abból a tényből fakad, hogy ez a regiszter [ti. a fantáziáé, H. O.] erősen »háttérbe szorul» a »magasabb« regiszterekkel szemben, ahol az alakzatok és formák fejlettebbek. Richir kísérlete nem a fantázia lázadása minden más regiszter ellen, hanem annak megmutatása, hogy »mi eleveníti meg őket« (»ce qui les fait vivre«).” Samir Sellami: *Hyperbolic realism in Thomas Pynchon's and Roberto Bolano's late maximalist novels: Against the day & 2666*. Disszertáció, Aisberg, Università degli studi di Bergamo, 2018, 255. <https://aisberg.unibg.it/handle/10446/129722> (A saját fordításom – H. O.)

⁹ Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2001, 51. Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*. id. kiad. 142. (A fordításon módosítottam, H. O.)

oppozíciók helyett – inkább az „álmok heterogenitásához” fogható, amelyet Szummer és Horváth hangsúlyoz közös tanulmányukban.¹⁰

Ennyit előkészületként, kérdéseimre rátérve. Mit tehetünk akkor, ha szemléletileg, azaz képileg, műveletileg megragadó képességünk, eidoszunk-ideánk olyan jelenséggel szembesül, mely éppenséggel megragadhatatlanságáról ismerszik meg, így voltaképp ki is van vonva a szembesülés alól? Mit tehetünk a *fantazma* szemléleti megragadásáért, egy olyan jelenség megközelítéséért, amely ugyan tapasztalati tény bennünk, ám rá épp a változékonysága miatti megjeleníthetetlenség, a szemlélet-idegenség, a fixálástól való visszahúzódás, sőt irtózás, az *eidosz-idioszinkrázia* jellemző? Továbbá, mit tehetünk a próteuszi fantázia és az eidetikus (képi, műveleti) megragadása közötti viszony kiegyensúlyozásáért, hogy így horizontális, egyenrangú elrendezettségben láthassuk őket az alá-fölé-rendeltség hierarchiája helyett?

Ellenajánlatomban két tekintélyhez folyamodom támpontért. Egyikük Kant. Az köztudott, hogy Kantnál a jelenségek felfogásában kulcsszerepet játszanak a transzcendentális sémákra épülő kategóriák és a képmások. Az talán nem ennyire közismert, hogy a Kant a sémáknak a tapasztalatokon túlmenően is műveleti érvényt adott a lélek, a szabadság és világ eszméjeként, ez utóbbinál antinómiák alakjában. Ami fontos ebben: Kant ártértelezte a *szemléletiség* filozófiai jelentését, *processzus* értelmet adott neki; ezzel kiterjesztette olyan képzetekre is, ahol a tapasztalhatóság kétes (idő, semmi), vagy eszme lévén egyenesen lehetetlen (lélek, világ, szabadság). Az idősémákon alapuló kategóriákról egyenesen azt írja a *Prolegomena* 51.§-ban, hogy „nélkülözhetetlenek a tiszta ész rendszerében”,¹¹ és ezt mindjárt be is mutatja a világeszmék ábrázolásán keresztül. Mielőtt ennek jelentőségére kitérnék a fantáziára nézve összefoglalom, miként néz ki a processzus-kiterjesztés *A tiszta ész kritikájában*, a *Prolegomenában* és *A gyakorlati ész kritikájában* a mennyiség, minőség, viszony és mód jól ismert, rombusz négyességével.

Eszerint Kant a megragadható jelenségek felfogásában munkáló szemléleti-felfogási rendet (az *eidoszt*) érvényre juttatta az alig megragadható képzeteknél is. Kritikai határkövet jelölt ki közöttük, nem húzott fel közéjük tűzfalat. Nem Kant érveinek mérlegelése tartozik jelen előadásra, csupán maga a tény: Kant a teoretikusan „produktív képzelőerő” révén, mint ezt Heidegger Kant-könyve világosan kimondja („a transzcendentális képzelőerőnek magában tiszta időkaraktere van”),¹² az empirikusan megfoghatatlan jelenségek közelítésére is műveleti ajánlattal élt.

¹⁰ Szummer Csaba – Horváth Lajos: „Álom, fantázia és normál tudatállapot Husserlnél, Freudnál és a Daseinanalízisben”. *Psychologia Hungarica*, VIII/1., 56.

¹¹ Immanuel Kant: *Prolegomena*. Ford. John Éva. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999, 114.

¹² Martin Heidegger: *Kant és a metafizika problémája*. Ford. Ábrahám Zoltán, Menyes Csaba. Budapest, Osiris-Gond, 2000, 224. Ehhez lásd még Heidegger fontos észrevételét: míg Kantnál

TAPASZTALÁSOK (beláthatóak)					ESZMEKÉPZÉSEK (a beláthatón túliak)	
	idősemák	→ alaptételek	semmi-formák	lélek	világ	szabadság
menyiség:	idősor	→ axióma	ens rationis	'gondolkodom'	1. antinómia	a priori elvek
minőség:	időtartalom	→ anticipáció	nihil privativum	'szubjektumként'	2. antinómia	szabályok
viszony	időrend	→ analógia	ens imaginarium	'egyszerűként'	3. antinómia	személyiségek
mód	időösszesség	→ posztulátum	nihil negativum	'azonosként'	4. antinómia	kötelességek

A fantáziával kapcsolatos *eidosz*-ajánlatom pusztán megfordítja Kantnak ezt a műveleti ötletét. Hiszen: ha a lélek és világ eszméiben, vagyis a tapasztalati megragadás imaginációin *túl* érvényesíteni lehet a tapasztalás alpműveleteit, akkor miért ne lehetne érvényt szerezni nekik az imagináción *innen*i jelenségeknél is, mint amilyen a „megfoghatatlan”, mutábilis fantázia? Ha a láthatóság műveleti *eidosz*-vonalait Kant jogosnak találta meghosszabbítani a *már nem* látható felé, akkor miért ne tehetnénk ezt a *még nem* látható felé is? Ezt felvetnünk annál is inkább indokolt, mert nem mond ellent, sőt, egybecseng Merleau-Ponty motóban idézett nézetével, mármint hogy az ún. eredendően nem megjeleníthető „mégis ott van a látható *vonalba*n” a láthatónak a „virtuális legbensőjeként”, s igenis keresendő ott az „értelem láthatatlan csomópontjai”.

Elgondolásom tehát az, ismétlem, hogy a 'beláthatónak' a felfogásunkban munkáló, szemléleti műveleteit nemcsak a 'beláthatón' *túlira* lehet kiterjeszteni, mint tette ezt Kant, hanem ellenirányban is, a fantáziára, amely a 'beláthatón' *innen*i. Úgy vélem, a látható minden egyes „vonalát”, amely a maga „virtuális legbensőjeként” kölcsönöz szemléletiséget a láthatatlannak, egy-egy *műveleti eljárás* húzza meg. Hogyan néznek ki ezek az alpműveletek Kantnál, amelyek, mint tudjuk, az idősmákból indulnak el, majd a tapasztalat alaptételeiben futnak tovább, és végül a semmi kategóriáin át jutnak el a lélek, a világ és a szabadság eszméjéhez? Kant processzus-ajánlata ezt a műveleti rendet rajzolja ki:¹³

az *Antropológiában* a produktív képzelőerő csak az „empirikusan lehetséges vagy lehetetlen tárgyak látványának a megképzését érinti”, addig *A tiszta ész kritikájában* a képzelőerő kifejezetten „transzcendenciát megképző” (Heidegger: *i. m.* 170.) erőt mutat, vagyis idői műveltsége a látható és megragadható tárgyakon *túlra* is kiterjed.

¹³ Ezeket korábban más példákön is elemeztem, lásd a *Tempus absconditum* (Budapest, Kalligram Kiadó, 2020) és a *Teóriák stílusai* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2021) c. könyvemet.

Zeitreihe	→ a <i>MŰLÁS</i> (előbbi-későbbi) időalapsémája	<i>sorozatképzés</i> , sorjáztatás (addíció)
Zeitinhalt	→ a <i>PILLANAT</i> (ekkor, mostani) időalapsémája	<i>origókijelölés</i> , létesítés (institúció)
Zeitordnung	→ a <i>TARTAM</i> (ettől-eddig) időalapsémája	<i>hozzákapcsolás</i> , társítás (konnexió)
Zeitinbegriff	→ a <i>RITMUS</i> (bármikor, újra) időalapsémája	<i>átméretezés</i> , keretváltás (moduláció)

A Kant inspirálta műveleti rendet látva, amely, ismét felidézve Foucault frázisát, akár Kant „szóródási rendszerének” is tekinthető, két ellenpróbát tettem korábban, az *Idő és szinkretizmus*ban. Ezek¹⁴ már szorosabban érintik mostani javaslatomat a fantázia és imagináció kívánatos egyensúlyáról.

Egyik ellenpróba arról szólt, hogy milyen művelettel tudunk szemléletileg képzeleti képet adni az *örökkévalóságról* és *halhatatlanságról*. Úgy látom (hadd rövidítsem le itt is, amit egykor róluk írtam), hogy ezek imaginációja is a kanti idősémák – *múlás*, *pillanat*, *tartam*, *ritmus* – műveleti rendjét mutatja. Képzelünk idővégtelenséget és magunknak szakadatlanul tovább folytatódó életet a *múlás* elve szerint. Képzelünk örök Mostot (*nunc stans*), időtlenséget és magunknak beteljesült jelenként remélt, halhatatlan *pillanatot*. Képzelünk határtalanul tágítható tartamot, mindenidejűséget és magunknak tovább-toldható, egybekapcsolódó életláncolatot, például utódokét, generációkét, a *tartam* elve szerint. A legősibb képzet talán az, hogy elképzeljük a világ ismétlődő ciklusát és magunknak ehhez illő, örökkön visszatérő, újra élő halhatatlanságát – például a lélekvándorlást – a *ritmus* elve szerint.

Másik ellenpróbám a *szörnyalakjainkat* képző műveleti elvek vizsgálata volt. Az eredmény itt is igazolta alapműveleteink fenti *eidosz*-rendjét. Vannak *Argosz típusú* szörnyek, melyeknél mennyiségi értelemben sokszorozódik valami: ez lehet méret, szem, testrész stb.; ezek a sorozatképzés rémalakjai. Vannak *Küklopsz típusú* szörnyek, melyek látványa, például a két végén egyaránt fejet hordó kígyóé, a homlokán egyszemű óriásé, kimozdít szemléleti origónk kitüntetett, nyugvóponti rendjéből; ők a belénk ivódott szimmetria-rendet megsértő rémalakok. A legismertebb szörnyek *Kentaur típusúak*. Ezek egytől-egyig heteromorfak: össze nem illő lények és testrészek, élő és élettelen anyagok vegyülékei, a társítás alapműveletének rémalakjai. Végül vannak lények, jelenések, mint a dzsinnek, szellemalakok, lidércek, amelyek öndeformálással rémisztenek, ahogyan átváltoznak, vagy hol eltűnnek, hol előjönnek; ezeket a modulatív, alakot váltó, átméreteződő rémalakokat *Próteusz típusú* szörnyeknek hívtam.

¹⁴ Hévízi Ottó: *Idő és szinkretizmus*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2013, 356. ff., 483. ff.

idő- és műveletsémák örökkévalóságok halhatatlanságok szörnyalakok

múlás (sorjáztatás)	idővégtelenség	folytatódó élet	Argosz típusúak
pillanat (kijelölés)	'nunc stans'	örökkévaló jelenidő	Küklopsz típusúak
tartam (társítás)	örökidejűség	megújuló létlángolat	Kentaur típusúak
ritmus (keretváltás)	végtelen ciklus	örök visszatérés	Próteusz típusúak

Akár helytálló ez az azonosítás gondolkodásunk legelemibb „számolási” műveleteiről, avagy geometriai képpel élve, elménk körző- és vonalzóhasználatáról, akár nem, a kanti transzcendentalizmus műveletileg értett szemléletiségéről elmondható, hogy kezdeni tudott valamit a tapasztaláson túli entitások (lélek, világ, szabadság) eszméivel, és az ő nyomdokain igyekeztem én is kezdeni valamit olyan nehezen megragadható jelenségekkel, mint időtlenség-képzeteink és szörnyalak-képzéseink. Nos, ha mindezek valóban 'látott' (*eidosz*) képzetek a 'beláthatón' *kívülről*, úgy elmondható, újra Merleau-Pontyt idézve, hogy az „értelem láthatatlan csomópontjai”, azaz mentációnk alpműveletei révén a 'láthatóban' is megmutatkozhat a 'láthatatlannak' a „vízjel”-ereze. Az *eidosz*-képességnek tehát ezeknél is sajátja a műveleti, szemléleti erő, amely még *próteuszi* jelenségeket is képes megragadni.

Ideje a *próteuszi fantázia* versus *eidoszi imagináció* kérdésében segítségül hívnom a másik előre beharangozott tekintélyt: Homéroszt. Az *Odüsszeia* Menelaosz-epizódja érdekes ajánlatot örökít meg az „igazszavu” (*apszeudosz*) tengeristen, Próteusz szóra bírására. Ráadásul ezt egy hamisítatlan *eidosz*-reprezentánstól halljuk, akinek neve épp az *eidosz* szóból ered, mivel az *Eido*, *Eidotheia* nevet viseli, és aki Próteuszhoz igen közel áll, lévén az ő fölöttébb eszes lánya. Eidotheia (Euripidésnél Eido) árulja el Menelaosznak, aki társaival már hús napja étlen-szomjan, egyre mélyebb letargiába süllyedve rostokol az Egyiptom közeli Pharosz szigetén, hogy csak apjától, Próteusztól tudhatná meg, melyik isten bünteti őt, hogyan szabadulhat meg innen, és hazatér-e végül.

Az *eidosz*-istennő tanácsa Menelaosznak három részből áll. Első: a *szenvedély* felszítása benne, a dorgálás, hogy szedje össze magát, próbálja végre akarni is a kiút megtalálását. Második: Menelaosz kitanítása a cselre Próteusszal szemben, akinek, mint tudjuk, amúgy hivatása is, hogy minden szabadulás titkának tudója legyen. Harmadik: intés a türelemre, hogy amikor majd Menelaosz és társai leszorítják a földre a tengerből kilépő Próteuszt, várják ki azt is, amíg az, kimerülve alakjai heves váltogatásában, megadja magát nekik, tartós alakot ölt és így szóra bírható lesz. Az apját jól ismerő Eidotheia tanácsa bevált Próteusz megragadására Menelaosznak, és hát ki vagyok én, hogy ne fogadjam meg magam is.

Mit mond ki ez tanács, azaz mit mond a homéroszi mítosz a *próteuszi fantázia* és a talán mégsem teljesen illetéktelen *eidosz*-imaginációnk viszonyáról?

Először is tudatosítja: a fantázia közelítéséhez muszáj felismerni az *affekció* kulcsszerepét, amely érzeteket, víziókat, képfoszlányokat hív elő bennünk. Ez régen köztudott mind a fenomenológiában, mind a pszichoanalízisben. Más látók újdonságnak itt. Azt, hogy ez az Eidotheia-mítosz hasonló „cselre” világít rá, mint amit Kant is bevet a tapasztalhatón, láthatóságon *túli* eszmék művelési szemléletéhez. Az ebből ötletet és bátorságot merítő ellenkísérletben, vagyis a tapasztalati képen, láthatóságon *innen*i használatban ez a „cselvetési” javaslat úgy szólhat, hogy transzcendentális műveleteink szorítóbilincseivel próbáljuk földhöz szögezni, többé-kevésbé rögzíteni fantázia-Próteuszunkat; így talán meg lehet ragadni nála – korántsem „lényegét” (efféléje nincs neki), hanem csak – egy-egy válfaját, alakváltozatát.

A kizárólag produktív *eidosz*-képzelőerővel felfedhető fantázia-válfajok közül én négyet tudok művelési elvükben valóban külön álló típusokként azonosítani. Hogy pontatlan fantázianeveket vagyok kénytelen adni nekik, ez épp a műveletcentrikus megnevezést, vagyis – paradox módon – a *pontosságot* szolgálja.

Az első neve ez: „*társutas*”-fantázia. Ez többé-kevésbé a lohmari „gyenge fantáziának” felel meg. Elménk detektáló apparátusa szüntelenül pásztázza, kíséri tudatunkat, cselekvési aktusainkat. Ez a tudatos mentációinkat önkéntelenül és többnyire reflektálatlanul kísérő, érzéki fantázia folyamatosan hívja elő a memóriatárunkból az érzetnyomok és emléktöredékek közül az adott helyzetet „világzerűvé” bővítő elemeket; például előképeinket a még csak közeledő busz belsejéről, telefonpartnerünk arcát, gesztusait; vagy ahogyan a citrom szó íz-fantáziát kelt bennünk stb. A második válfaj a „*heuréka*”-fantázia, a „mi volna, ha...” ötletelésé, amely akár egy pillanat alatt is új kezdőpontot, origót villant hat fel előttünk, radikálisan új problémamegoldási távlatot adhat. A harmadik a „*révedezés*”-fantázia, amely hol kontúros, hol csak derengő képzettársítások lazán kapcsolódó, egymástól el-elszakadó láncszemeiből áll; ennek az elengedett, szinte kizárólag asszociációkból előálló fantázia-mentációnk tipikus esete a nappali álmodozás. A negyedik a „*beleélés*”-fantázia; itt a helyzetünk és személyünk úgy kap új keretezést, „átméretezést” értelmében, jelentőségében egyaránt, hogy akarva-akaratlanul képzeletben belehelyeződünk egy örömteli vagy rémisztő szituációba; ez a jól ismert vágyfantáziák és szörnyvíziók esete.¹⁵

¹⁵ Jelen írásom anonim bírálója nem indokoltanul veti fel, hogy arra a mentációra, amelyet „társutas”-fantáziának hívok, inkább a társítás, hozzákapcsolódás művelete jellemző; magam is eltöprengtem ezen szövegem írása során. Azért tartok ki mégis elképzelésem mellett, mert vannak bizonyos faktorok, amik a „társutas”-fantáziát (a lohmari „gyenge fantáziát”) az addíció, sorozatképzés felé billentik el a társítás műveletű „révedezés”-fantáziával, például a nappali álmodozással szemben, amely valóban tisztán társító, asszociatív. A „gyenge fantáziánál” ettől eltérően nem a társítás művelési mozzanata a döntő, hanem folytonos működésben-léte. Itt látens módon prediktív, reflexív (ritkán reflektív!) érzeterületek „holdudvara” kíséri ösztönösen az impulzu-

Nem nehéz észrevenni, hogy mind a négy fantázia-alapváltfaj azonosításánál rokon műveletek nyomán jutottunk el a jelenségek láthatóságon, képviségen *innen* „láthatatlan csomópontjaihoz”, mint amikkel Kant jutott *túl* a tapasztaláson, átlépve a tapasztalhatón túli, ’láthatatlan’ eszmék tartományába.

Eltöprenghetünk végül azon, hogy a fantáziáról való gondolkodásunknak mit mond a homéroszi Eidosz-istennő első gesztusa, mellyel Menelaoszban felkelti az *affekciót*, szenvedélyt, akaratot. Ez azt a belátást sugallhatja, hogy a fent említett fantáziaformákban az affekció kétféle arca, illetve kettős határértéke ötlík fel. Hiszen: míg az érzéki „*társutas*”-fantáziában az affekció szenzitivitása és felidéző oldala dominál, addig a csodálkozásból, szellemi izgalomból, ráébredésből születő „*heuréka*”-fantázia, az ötletelés sokkal inkább az affekció intellektuális, jövőbeli távlatot nyitó módja. Hasonlóképp: míg a „*révedezés*”-fantázia az elengedettségnek, az affekció elcsendesülésének, a célzatossági minimumának módja, addig a „*beleélés*”-fantázia vágyteli vagy épp rémisztő víziói az affektusintenzitás maximumát, irányára vonatkozó célzatosságát, más alternatív élethelyzetet, szituációt, világot képző jellegét mutatja.

Hangsúlyozom: ezek a váltfajok *keverednek*. Sőt, váltakozhatnak is: elbambulásainknál például a fantázia szokásosan filmszakadásként váltódik át virtualitási üzemmódból realitásiba. De még ez az éles váltás, eltörlődés sem általános, ha például az álomra, hallucinációra, alkotói fantáziára gondolunk. Vagyis: az említett váltfajok valóban csak a legelemibb műveletei mentációnk „fantázia-termelésének”. Mindenesetre, úgy vélem, a fentiek alapján annyi joggal kimondható – és ennél nem is kívánnék tovább menni –, hogy a *fantázia valamennyi műveleti eidosz-példája az affekció körül forog*.

alpművelet	fantáziálásváltfaj	affekciójelleg
sorozatképzés	„társutas”-fantázia	testi-reflexív
origókijelölés	„heuréka”-fantázia	intellektuális
hozzákapcsolás	„révedezés”-fantázia	szóródó-illékony
keretváltás	„beleélés”-fantázia	kontúrosan zárt

sok bennünket érő zajlását, menetét. Ezek afféle „ismerősségi” szignálok. Szerepük a hallgatag és szakadatlan monitorozás. Percepciónk nyilvánvalóan azért zajlik „ismerősségi” reflexiós érzetek fantáziakísérete mellett, mert ez jelzi ki számunkra, hogy nincs szükség alarm-appercepcióra (odafigyelésre, megtorpanásra, nem tervezett akcióra); ily módon alacsony szinten maradhat figyelmünk készségi foka, ami agyunk jótékony tehermentesítésének kulcsfontosságú feltétele. A citromízreflex és telefonpartner odaképzésének példájában ezért nem a hozzákapcsolódó társítás a döntő, hanem ismerősségi jelzőrendszerünk folytonos készsége (online állapota), amely ezeknél a példáknál pusztán csak látványosabban ütközik ki, mint hétköznapi tevésevéseinknél (közlekedés, vásárlás), ahol is képzelőerőnk ugyanilyen reflexszerű fantáziakép-hátteret vetít rá bennünk előlegző módon, ösztönösen egy másik közlekedő várható mozgására vagy egy másik vevő éppen megteendő mozdulatára.

Husserlnél a fantázia próteuszi képe a változékonyságé, a lecserélődése (ő a *Veränderung* és a *Wechsel* szavakat használja). Az értelemképződéssel rokonított, megragadhatatlan, mutábilis fantáziának és az értelemrögzítéssel rokonított, képi szemléletességnek a viszonyát azonban nem indokolt hierarchikusan megadni a produktív képzelőerőn belül, sem egyetlen bináris oppozíció alá vonni. Kétségtelen: Próteusz az „első” (*prótosz*), az atya, míg Eidotheia, az *eidosz*-istennő csak a lánya, a második. De egy genealógia nem hierarchia; egy későbbi nem egy korábbinak vagy eredzetetőnek a „degenerálódása”, hiánymódja, depravált formája (erről, ha már görög istenek közt vezet előadásom útja, immáron szerencsére végéhez közeledve, Kronosz és Zeusz sokat tudna mesélni). Csak a műveleti, szemléleti *eidosz* tudja láthatóvá tenni valamennyire, habár csak *vízjelszerűen*, a képileg „eredendően nem megjeleníthető” láthatatlant, a próteuszi fantáziát, mint ahogy csak ez az utóbbi tudja a képzeletünket inspirálni. Megkockáztatható az is, hogy mentációnk a fantáziajelenséget is a „produktív képzelőerő” műveleti eljárásai szerint, ezek kombinációival „állítja elő”.

A válfajok előszámhlása nem jelenti ugyan a fantáziajelenség tényleges megértését – ilyenhez csak az egyes esetek aprólékos vizsgálata vihet közelebb –, de adhat némi támpontot hozzá. Az óvatos megfogalmazásom nem véletlen. A fantázia még nem lett *szóra bírva* azzal, hogy válfajainak „képzete” talán világosabb. Próteuszi jellegének avatott megértése az volna, hogy ezek képi *konceptualizálásán*, fixált, eidetikus megragadásán belül kezdenénk megérteni a fantáziálás flexibilis lezajlása különbségei szerint a bennük mégis *közös folyamatot*. Észben tartandó ugyanis a husserli belátás: a „fantáziajelenség próteuszi jellege... abban rejlik, hogy a fantáziamegjelenítés egységében nincs megőrizve a reprezentáló kép egysége”.¹⁶ A képiség, noha fontos és nélkülözhetetlen „láthatósági” előfok a fantáziához, további *folyamatelemzést* igényel, ha közelebb akarunk kerülni a benne rejlő „láthatatlanhoz”.

E további teendőnek az észben tartására mi sem figyelmeztet jobban, mint Próteusz ábrázolási kísérletének kudarca. Például az alább látható, kissé mulatságos metszeten (Erasmus Francisci művén), amelyen szegény ábrázolhatatlan Próteusz jobb híján megkapta egy heteromorf lénynek, a kimérának az attribútumait (eleje oroszlán, közepe kecske, farka kígyó), ám kiegészítve azzal, amit Homérosztól lehet tudni Próteuszról, mármint, hogy szorult helyzetbe

¹⁶ A husserli belátásra a *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung* vonatkozó helyét idézve (Husserliana 23. köt. 60.) Jagna Brudzińska emlékeztet doktori disszertációjában. Jagna Brudzińska: *Assoziation, Imaginäres, Trieb. Phänomenologische Untersuchungen zur Subjektivitätsgenesis bei Husserl und Freud*. Köln, 2005, 86. https://www.academia.edu/114083407/Assoziation_Imagin%C3%A4res_Trieb_Ph%C3%A4nomenologische_Untersuchungen_zur_Subjektivit%C3%A4tsgenesis_bei_Husserl_und_Freud

kerülve gyors egymásutánban efféle alakokban jelent meg: oroszlán, sárkány, párduc, vadkan, víz, végül magas, nagy lombkoronájú fa.

Hadd vetítsem legvégül a homéroszi mítoszra ezt az óvatosságra és türelemre intő megfontolást. Mi, fantázia-megragadással kísérletező Menelaoszok egyelőre ott tartunk, hogy művelet alapú válfaj-diagnosztikánkkal „leszorítottuk” a földre a fantázia-Próteuszt, azonban ennek az alakváltó szörnynek a szóra bírása még várat magára. De azért továbbra se felejtjük el Homérosztól – ha már az ő segítségével tűnődtünk el a fluidum-Próteuszon, a *megfoghatatlan* fantázia szimbólumán és eszes lányán, Eidotheián, az alakká vált *felfogás* jelképén –, hogy Menelaosz hazatértéhez *kettőjüknek az együttes ereje* kellett. Ami pedig a vak Homérosz segítségül hívását illeti: a láthatatlanságok látásához nála aligha találhatnánk avatottabb szakértő.

Erasmus Francisci: *Der höllische Proteus*, 1695
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hoellischer_Proteus.jpg

II.

Mi szükségünk alakváltó fantáziára?

(Hiánypótlás és színre bontás)

Előadásom elején szeretném letudni egy restanciámat fantázia-ügyben, kezdem hát az alcímben jelzett hiánypótlással. Bár a fantázia mentációnkban (azaz elménk-tudatunk összességként vett működésében) játszott kulcsszerepét magam

is hangsúlyoztam nemrég megjelent könyvem (*Elmének szeme*) elméleti részének legutolsó bekezdésében,¹⁷ de ott éppen csak jelezni tudtam két állítást. Az egyik szerint a fantázia jelenléte a *tudattalan* mind a négy, hagyományos (Freud és Jung előtti) válfájában felismerhető; ezt fejeztem ki azzal a kitételemmel, hogy a fantázia „a tudattalan mindenese”. A másik állításom szerint a fantázia közvetítői szerepe a tudattalannál szélesebb körben, mentációnk egészében is döntő, értsd: a tudattalan mellett a *tudatos* – azaz a tudati és az ön-tudati (tudatossági) – dimenzióban is.

A tudattalanról szóló elméleteknek a 18. századig visszanyúló hagyományából kitűnik, hogy négy alapválfajuk különíthető el. Ezek, korabeli bevett (német) nevükkel és pár kulcsszóval illetve őket: 1. *tudatalatti* (Unterbewußtsein: vágy, trauma, elfojtás, háritás); 2. *tudatfölötti* (Überbewußtsein: ihlet, segítségvívó, megvilágosodás); 3. *tudatelöttes* (Vorbewußtsein: szubliminális érzet, fantáziálás, álom); 4. *tudatmögöttes* (Hinterbewußtsein: észalkat, beállítódás, archetípus). Ezek nagyjából így ábrázolhatók:

Ezen válfajok műveleti példáiból villantott fel párat az említett bekezdésem vonatkozó mondata, amiket most szövegem rájuk vonatkozó mondatához rendelek. Hallgatólagosan e példákra utalva állítottam azt, hogy a tudatalatti, tudatfölötti, tudatelöttes és tudatmögöttes képzetek *egyike sem* állhatna elő fantázia nélkül – vagyis a fantázia bizonyos értelemben tényleg „a tudattalan mindenese”.

Fantáziánk egyaránt képes traumát elfojtani, háritani, vagy épp rémisztő erővel felidézni, titkolt képzetet transzponálni, eltolni, álmokképet sűríteni [$\rightarrow$ *tudatalatti*]; képes „retroaktív ébresztésre” [$\rightarrow$ *tudatelöttes*], képes szemünk elé tárni valamely abszolútumként vallható segítségvívót [$\rightarrow$ *tudatfölötti*], képes megsejteni (ha elfogadtatni természetesen nem is) egy másféle nyomvonalon haladó észjárás igazságsztenderjét is [$\rightarrow$ *tudatmögöttes*].

Másik állításomnál, amely a fantázia általános *közvetítői* szerepére vonatkozik, az indoklás összetettebb. Mondott könyvem alapkonceptiója az, hogy mentációnk két rációmódon működik együtt és egyszerre, olykor egymással viaskodva, de mindenképp egymást egyenrangú rációként kiegészítve. Az egyik

¹⁷ Hévízi Ottó: *Elmének szeme. Mentáció és rációdualitás*. Budapest, Typotex, 2025, 135.

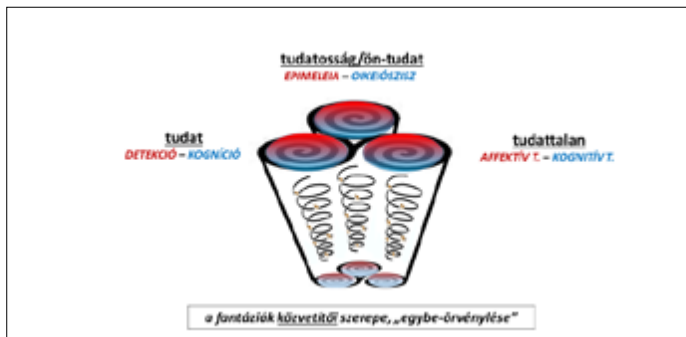
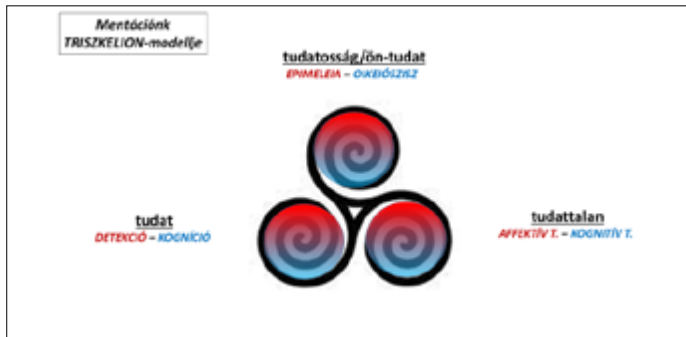
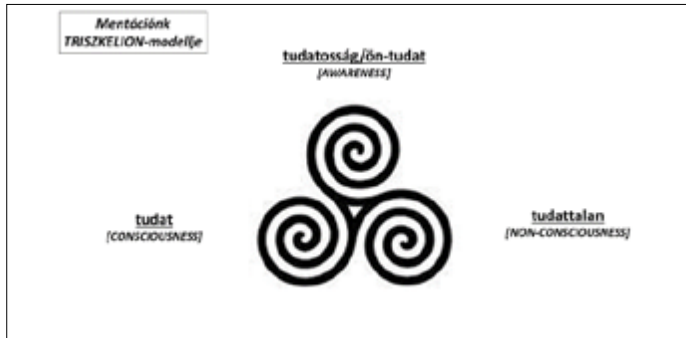
az észleletekre és az elveink kijelölte irányokra *felfigyelő detekció*, a másik a fogalmakkal, érvekkel *megragadó kogníció*. E két rációalapmódnak, vagyis a detekciónak és a kogníciónak az együttessége és feszültsége nemcsak a tudattalan, hanem a tudati és ön-tudati, azaz, kettejüket egybefogva, a *tudatos* mentációnkat is jellemzi. Mivel felfogásom szerint mentációnk nem más, mint a tudat, az ön-tudat és a tudattalan összekapcsolódó hármassága, ezek *egymásba is átörvénylő* mozgása (említett könyvem ezt ábrázolta a *triszkelion*-modellel), így a fantázia *közvetítői* szerepét is e modell felől tenném érthetővé.

Ahhoz, hogy e közvetítő szerepű viszony miként képzelhető el, nagy segítséget adtak Ullmann fejtegetései a fantázia világszerű és affektív jellegéről, illetve Horváth Lajosé Jung képi archetípusairól, nevezetesen, hogy ezek a képszerű képződmények voltaképp affektusok alakot öltései, kristályosodásai. A fantáziában – legyen gyenge vagy erős, révedező vagy víziószerű fantázia – az *affekciók sajátos jelenléte* kelti fel, hozza magával, vonzza magához a képfoszlányok, képi montázsok áradatát.

Miként néz ki a fantázia közvetítő szerepe mentációnk *tudati* szegmensében? A detekció elemi kapcsolata a kognícióval a detekció felől nézve az előérzet, például a balsejtelem. A kogníció felől nézve viszont ez az elemi kapcsolat a problémák felsejlése és az előfeltevés. Alapvető különbség köztük, hogy míg a kogníció *elvonatkoztató* rációmód, addig az észleleti jelzésekre, előjelekre, elvekre, tájékozódási irányokra újdonsági és hibajelzésekkel felfigyelő detekció eredendően *affekciótól* kísért, érzésektől, sőt szenvedélyektől átszínezett ráció. Nos, a fantáziálás főleg előérzetekhez hasonlítható affekciókkal hív elő előfeltevéseket, így hozza mozgásba az imaginatív, eidetikus képzeletet. Mivel ebben a viszonyban az affekció a domináns elem, a képi-fogalmi elemek eidetikussága ezért lehet – az affekción mintegy kicsapódva – lebegő, változékony, „próteuszi”.

Miként néz ki a fantázia közvetítő szerepe mentációnknak a rekurzív, *ön-tudati* (tudatossági) szegmensében? A Magunk-tudatot illető problémát – Chalmers „nehéz kérdését” – két alkérdésre bontva tudom csak érdemben megközeleltetni. Egyik ez: *Mi tartozik hozzám sajátomként?* Másik ez: *Mi erősít, mi növel engem?* Az elsőt önsajátítási, avagy *oikiószisz*-kérdésnek hívom (reaktíválva ezzel a sztoikusok egyik alapfogalmát), a másikat önerősítési, avagy *epimeleia*-kérdésnek nevezem (e fogalomba Foucault lehelt új életet). E kettős alkérdés fényében a fantázia közvetítő viszonya a tudatos mentációnk ön-tudati szegmensén jól kivehető. Ahhoz ugyanis, hogy valamit sajátomnak tartsak, evidens, hogy *képzeletben* megfosztva kell látnom magamat tőle. Ahhoz pedig, hogy egy önerősítő hatást egyáltalán felismerjek, triviális, hogy előbb a *képzeletemnek* elem kell tárnia e hatás hiányát, magyarul, hogy mi lenne velem, ha ezt nélkülöznom kellene.

Ennyit utólagos érvként, rövid hiánypótlásként. A képzelet oly módon játszik közvetítő szerepet mentációnk egészében, hogy a megeshető és a lehetséges dolgok, a virtuális és az imaginárius esetek szenzitív és intellektuális fantázia-örvénye adja mentációnk *mélyégi dimenzióját*. E topográfia szerint a fantázia az a „hely”, ahol a tudatot, ön-tudatot (tudatosságot) és tudattalant mozgató polaritások hatásai összegződnek, azaz ahol a mentáció eseményfolyamai mondhatni *egybeörvénylenek*. Íme, három ábra a most elmondottakról:

És most következze a fantáziálás – azon belül az ábrándfantázia – lehetséges színre bontása és az ehhez tartozó, rövid demonstráció egy mindenki által jól ismert versen.

Kedves Jocó!

De szeretnék gazdag lenni,
Egyszer libasültet enni,
Jó ruhába járni kelni,
S öt forintér kuglert venni.

Míg a cukrot szopogatnám
Uj ruhámat mutogatnám
Dicsekednél fűnek fának
Mi jó dolga van Attilának.

Ezt a pár soros költeményt egy sokat nélkülöző, szeretethiányban szenvedő, apa nélkül felnövő, rákbeteg anyjával együtt élő fiú írta tizenegy-két éves korában (1916–17 táján) első költői művei egyikeként a hat évvel idősebb nővérenek, akinek felkiáltójeles becenevét belefoglalta verse címébe. A kisgyerek József Attila verse nyilvánvalóan nem más, mint egy ábrándozásba merült fantázia pontos dokumentuma.

Ami nekem most fontossá teszi ezt a szöveget, az a fantázia *motivációs komplexuma*. Szerintem ugyanis ebben a versben az összes mozzanat jelen van az indíttatásoknak abból az együtteséből, amelyet a 20. sz. második felének egyik legjelentősebb, amerikai pszichológusa, Seymour Epstein *alapszükségeink* (basic needs) fő formáiként azonosított a fizikaiakon túl. Egyébként Epstein ismeretelméleti eszméi is hasonlóképp figyelemre méltóak, lévén ő volt az ún. kettősfolyamat-elmélet (dual-process theory) egyik előfutára¹⁸ (az irányzat magyarul főleg a Nobel-díjas Daniel Kahneman *Gyors és lassú gondolkodás* c. könyvéből ismerhető). Mivel fantáziálásra mindig *indít* valami, azaz valamilyen fokban mindig *motivált* bennünk (néha tudatosan, de többnyire önkéntelenül, magunk előtt jórészt tudattalanul), így az ábrándozásnak e rövid expresszióján is megkísérelhetjük demonstrálni a fantáziálás szükségletkomponenseit. Azért rajta, mert ha van az ábrándfantáziának, az álmodozásnak felnőtt

¹⁸ Erről lásd Scott Barry Kaufman rövid írását: *An Ode to Seymour Epstein, Originator of Modern Dual-Process Theory (1925–2016)*. 2016. 05. 17. <https://scottbarrykaufman.com/ode-seymour-epstein-originator-of-modern-dual-process-theory/>

okoskodásoktól még csak kevéssé befolyásolt, gyermekien naiv és őszinte, spontán írásdokumentuma, akkor ez a nehéz sorsú kisgyereké biztosan az.

Annak megértéséhez, hogy mire volna komolyan vehető demonstráció e „zsengék” közé sorolt, kisgyerek alkotta verseike, össze kell foglalnom Epstein alapszükséglet-elméletének lényegét.¹⁹ Epstein 90-es évekre kidolgozott elmélete négy „alapszükségletéről” (*four basic needs*), avagy „alapmotívumról” (*four basic motives*) tesz említést; ezek általam adott címszavai a következők:

- az átlátás szükséglete (megbízható, biztonságot adó keret a bennünket érő hatásokhoz);
- a jól-lét szükséglete (az örömrész maximalizálása és a fájdalomrész minimalizálása);
- az önbecsülés szükséglete (a kisebbségi érzés csökkentése és az önérzet növelése);
- a kötődés szükséglete („rokoni” odatartozás a biztonságunk és orientációnk forrásához).

Epstein meghatározásait jelképes fogalom-szignállal megadva és ezek kezdőbetűit némi játékosággal összeolvasva, az elméletét egyszerűbben *HERO-modellnek* is hívhatjuk.

<i>átlátásmotiváció:</i>	<i>HORIZONT</i>
<i>jól-létmotiváció:</i>	<i>ENDORFIN</i>
<i>önbecsülésmotiváció:</i>	<i>RESPEKTUS</i>
<i>kötődésmotiváció:</i>	<i>ORIGO</i>

Amennyire megítélhetem: Epstein klasszifikációs modellje, amely mind a négy alapszükségletre vagy alapmotivációhoz egy-egy – szintén alapvető – *hitvélekedési dimenziót* (*four basic belief-dimensions*) is hozzákapcsolt, kiállta az idők próbáját. Kant nevezetes *Suchtjai* (hírvágy, kéjvágy, bírvágy) éppúgy helyet találnak bennük és variációikban, mint a későbbi irányok (idealizmus, mar-

¹⁹ A legfontosabb hely erről: „A CEST [cognitive-experiential self-theory: kognitív-tapasztalati én-elmélet] szerint az embernek négy alapvető motívum (*four basic motives*) származik biológiája és élettapasztalatai kölcsönhatásából: (a) szükséglet az *öröm* maximalizálására és a *fájdalom* minimalizálására, (b) szükséglet a *valóság* adatainak viszonylag *stabil*, koherens konceptuális rendszerbe foglalására (amely magában foglalja az asszimiláló rendszer fenntartását), (c) a „*rokoni*” *odatartozás* (relatedness) fenntartásának szükséglete, és (d) az *önbecsülés* (self-esteem) növelésének szükséglete. Ereje megfelelő beosztáshoz az ember önkéntelenül is úgy monitorozza alapszükségletei kielégítettségét, hogy négy alapvető hitvélekedési dimenzió (*four basic belief-dimensions*) szerint figyeli magát, amelyek négy alapszükségletre (*four basic needs*) vonatkoznak: (a) a világban mint *öröm*- vagy *fájdalom*forrásban való *hit* (optimizmus vs pesszimizmus), (b) a világ *értelmességében* való *hit* (kiszámítható, ellenőrizhető, igazságos), (c) a más emberektől jövő *támogatásban* vs *fenyegetésben* való *hit* (bizalom vs gyanakvás), (d) a magunk *értékében* vs *értéktelenségében* való *hit* (magas vs alacsony önbecsülés).” Seymour Epstein: „The Cognitive Self, the Psychoanalytic Self, and the Forgotten Selves”. *Psychological Inquiry*, 1992, Vol. 3, No. 1, 34–37, 36. (A saját fordításom – H. O.)

xizmus, pragmatizmus, egzisztencializmus, pszichoanalízis, fenomenológia) igényekre, motivációkra vonatkozó belátásai, mint például: vallási szükséglet, munkaszükséglet, kreativitásvágy, szabadságvágy, biztonságvágy. Seymour Epstein általam HERO-modellnek hívott elgondolása tehát így összesíthető:

- szükséglet a valóság adatainak viszonylag stabil rendszerére
 - a világ értelmességére és valóságosságára vonatkozó hitvélekedés
 - *HORIZONT* (átlátsási szükséglet)
- szükséglet az öröm maximalizálására és a fájdalom minimalizálására
 - a világra mint öröm- vagy fájdalomforrásra vonatkozó hitvélekedés
 - *ENDORFIN* (jól-léti szükséglet)
- szükséglet az önbecsülésünk, önértékünk növelésére
 - a magunk értékére vs értéktelenségére vonatkozó hitvélekedés
 - *RESPEKTUS* (önbecsülési szükséglet)
- szükséglet a „rokoni” odatartozás [*relatedness*] biztosítására
 - a másoktól jövő támogatásra vs fenyegetésre vonatkozó hitvélekedés
 - *ORIGO* (kötődési szükséglet)

Állításom tehát az, hogy a kisgyerek József Attila *Kedves Jócó!* című, kétstrófás verse alkalmas rá, hogy ábrándfantáziálásának elemzésével szemléltessük alapszükségeink HERO-modelljét, és ennek révén a polimorf fantázia szükségleteket és hitvélekedési dimenziókat kifejező potenciálját. Nyilvánvalóan kockázatos egy ilyen horderejű kérdéskört, mint amilyen a nem fizikai vagy biológiai alapszükségeletké, egy rövid, ráadásul kisgyerektől való textusmintán demonstrálni a leegyszerűsítés veszélye nélkül, de, úgy vélem, a fantázia polimorfíájának vizsgálata egy elemi expresszió talán mégis megéri a kockázatot. A demonstráció sikere ugyanis bizonyíthatná, hogy *fantáziánk nem más, mint alapszükségeiteinktől és hitvélekedési dimenzióinktól motivált jelenség.*

Mivel a vers címe József Attila nővérét, Jolánt szólítja becenevén, kezdeném az ő akkori családi háttérükkel. Jolán 15 évesen, 1914 augusztusában, nagyjából az első világháború kitörésével egyidőben ment hozzá Pásztai Elemérhez, aki tanár volt, egyetemi tisztviselő, amellet sikeres tornászolimpikon is. (Háborús időkben férfi családfenntartó nélkül tengődve a József-családnak pár évre életmentő segítség volt a hadisegély is, miként az is, hogy Jolán a férje Bokréta u.-i, kétszobás lakásába magával vihette az egész családját, Etust és Attilát is.) A háború miatt a lakást nem lehetett fenntartani, így a József-család 1916-ban visszaköltözött a Ferenc téri szobakonyhás lakásba. Kikényszerítette a költözést egy szomorú eset is: Jolánék 1915. májusában született, Gábor nevű kislánya nyolchónapos korában meghalt diftériában. A híres, rózsás fotó Jolánról 1917. január 16-án készült, a lány 18. születésnapján, az ennek hátoldalán olvasható

sorok tanúsága szerint „nagyon sok forró szeretettel” várva haza férjét a frontról. Pásztai sajnos nemi betegséggel tért haza onnan, ahogy ez a *Szabad ötletek*...-ből is tudható. Jolán megbetegedett, a szövődmények miatt meddő, szexuális örömtől megfosztott nő lett. A gyerek Attilától nagyon kedvelt Pásztai, akit mélyen megrázott a kisfiának halála (elkeseredésében Jolánt is hibáztatta érte), 1917. április végén visszatért a frontra. Férj és feleség végzetesen megromlott viszonya nem heverte ki a csapásokat, 1918 tavaszán elváltak. Jolán önéletrajzi könyveiben (*József Attila élete, A város peremén*) hallgat első házasságáról, sőt magáról a Pásztai-kapcsolatról is. Összefoglalóan az is elmondható, hogy a nyomortól is menekülő Jolán – Pásztai feleségeként – középosztályi életmódváltást élt meg, átmenetileg viszonylag „gazdag” lett, és testvéreit is az életmódjához próbálta szoktatni; ám ez újsütetű ’kisasszonyként’ azzal is járt nála, hogy érezte velük civilizátlanságukat, ami neheztelemek, sértődések forrása lett. Ez hát a vázlatos, családi háttérkép a gyerekvers keletkezésének kívül-belül inséges, fájó, vérzivataros idejéből.

„Kedves Jocó!” Ez a verscím olyan, mint egy felköszöntési, avagy üdvözlési nyitány. A kritikai kiadás szerint a ceruzaírási kéziratlap hátoldalán ez is ott áll: „10000000 x 1000 + 10000000000 csókol Attila”. Tíz milliószor ezer plusz tízmilliárd „csók”? Egy ilyen gyereksháza vallóan túlzó, elragadtatott kísérő-üzenet leginkább felköszöntéshez illik (meglehet, Jolán 18. születésnapjára, de ki tudja). Ez csak azért érdemel figyelmet, mert kapcsolatos a vers legvitatottabb szavával – e szónak komoly szerepe lesz az alábbi értelmezésemben is –, mely a 7. sor kezdetén áll. A kéziron itt „Dicsekednél” olvasható (ezt fogadja el a kritikai kiadás és az én olvasatom is), de mind Jolán, mind pedig majd Szántó Judit írásaiban a kézenfekvőbb, ’Dicsekednék’ forma szerepel. Nem textológiai szempont vezet a vers vizsgálatában, így beérem az olvasati különbség pusztá említésével. Amennyiben a „Dicsekednél” olvasatot fogadjuk el, ez azt jelenti, hogy a vers ezen pontján perspektívaváltás történik. Nevezetesen (mellőzve a verstani kategóriák finomságait) eddig Jolán kisöccse a saját érzéseit írja le, míg az utolsó két sorban a nővére érzéseit fantáziálja, hogy Jolán mennyire eldicsekedhetne vele mások előtt.

A HERO-modell szerint, mint láttuk, az alapszükségleteink közé ezek számítanak: biztosságot adó átlátás (*Horizont*), törekvés a jól-létre (*Endorfin*), az önbecsülés kivívása (*Respektus*) és az alapvető, irányt adó kötődés valakihez-valamihez (*Origo*). A most következő demonstrációnál soronként megyek végig a versen ezt az alapszükséglet-modellt szem előtt tartva. Előre jelzem – mint a fantáziálás fontos jellemzőjét –, hogy az alapszükségleti elemek legtöbbször társultan, egymáshoz kapcsolódva lépnek fel.

Az első két sor domináns módon csak egy alapszükségletet fejez ki, a személyes örömtalálását, az *endorfinét* („De szeretnék gazdag lenni, / Egyszer libasültet enni”). Az első háttérben ugyan felsejlik a „gazdagság” biztonságot adó *horizontja* is, de ezt visszaveszi a második sor elementáris és gyermekien szívszorító éhség-motívuma (nem az áll itt, ami a „gazdag” lét óhajához sokkal jobban illene, hogy „de szeretnék” *mindig* vagy *sokszor* „libasültet enni”, hanem csak „egyszer”, legalább *egyszer*.) Az endorfin-mozzanat jelen van dominánsként a harmadik sorban is („Jó ruhában járni kelni”), de szubdominánsként itt már jelentkezik egy másik is, a *respektusé*. A gyakorító igepár („járni kelni” egy „jó ruhában”) többet mond ki annál, mint hogy ilyen ruhánk van; itt felsejlik az is, hogy a járás-kelés mások elismerő, esetleg irigykedő tekintete előtt zajlik.

A negyedik sor („S öt forintér kuglert venni”) ezt az endorfin–respektus dominancia-viszonyt meg is fordítja. Ehhez némi szövegen kívüli indoklás szükséges. A „kugler” akkoriban kétfélét jelentett, minyont vagy cukorkát. Az „öt forintér” frázisról pedig tudnivaló, hogy a forint ez idő tájt már másfél évtizede nem volt hivatalos fizetőeszköz, viszont az áttérés a koronára elég lassú volt, így sokan még a háború alatt is az átváltási névérték szerint számoltak oly módon, hogy forintnak hívták a kétkoronást. Az ’öt forint’ tehát tíz koronát ért, ami elég sok pénz volt. Kiszámolták: ez alapján a kisgyerek József Attila 2024-es értékre átszámolva nagyjából 10 ezer forintnyi édességet szeretett volna vásárolni. Ez megváltoztatja a sor értelmét. Nem az édességre esik így a hangsúly, hanem hatalmas mennyiségére. A ’tengernyi’ minyon vagy inkább cukorka képe: ez a másoknak eldicsekvő, előttük respektust szerezni vágyó kisgyerek fantáziájára vall. Továbbá arra is, hogy e nagyzólas ábrándja a biztos megélhetésnek, a nyomorgó gyerek Attilától fényévekre lévő ’ezt is megengedhetem magamnak’ vágyát is felvillantja, más szóval a megnyugtató *horizont* szükségletének szignálját is jelzi.

Az ötödik és hatodik sor összetartozik, az alapszükségletek hasonló hármas amalgmáját mutatja az *endorfin*, a *respektus* és a *horizont* közt, mint a negyedik sor, de más dominanciarend szerint. A „Míg a cukrot szopogatnám” sornál – nem kis részben a gyakorító képző miatt – a nyugalom *horizontja* uralja a képet az öröm- és elismerésvágy előtt, az „Uj ruhámat mutogatnám” sorban viszont e hármasból már inkább a *respektus* szükségletéé a főszerep.

Így érünk el az utolsó két sorig, ahol megváltozik a helyzet a perspektíva-váltástól. A kisgyerek fantáziaképének keretét itt a nagyon szeretett, de néha sérelmeket is okozó nővér látószöge adja. („Dicsekednél fünek fának / Mi jó dolga van Attilának.”) A szeretet érzése mellett érdemes azt is észben tartanunk, hogy a vers születése idején, 1916-17-ben a még mindig kiskorú Jolán az igazi családfenntartó a rákbeteg mama helyett; ő szerez háborús időkben kosztot és kvártélyt, ő nyújt viszonylagos jómódot és biztonságot nekik. A kisgyerek Attila

sámára ekkor, mondhatni, ő az *origó*, a legfőbb és – mint ezt a kézirat hátoldalán küldött „csók” fölöttébb nagy száma mutatja – továbbra is töretlenül szeretett viszonyítási pont, még ha olykori kioktatásai miatt néha dühösen neheztel is rá.

Ez a helyzet érteti meg a vers utolsó két sorát, amely így két alapszükséglet kapcsolatát mutatja: a domináns *origóét* és a szubdomináns *respektusét*. Továbbá ez világítja meg a címbeli megszólításnak az alapszükségeket kifejező komplexumát is. A gyermeki fantáziában saját jogon „összeábrándozott”, biztonságot és örömet adó gazdagság épp *Jolán előtt* tenné elismerésre méltóvá, respektálttá kisöccsét azzal, hogy mindenki láthatná, milyen jól megy a sora, így Jolánnak sem kellene szégyenkeznie miatta. Talán első hallásra meglepő, de ily módon a címben mind a négy alapszükséglet színeke kimutatható. Íme, a színre bontás (nagyobb betűfokkal jelezve az illető sorban domináns alapmotívumot):

		HORIZONT átlátás	ENDORTUS jól-lét	RESPEKTUS őnbecsülés	ORIGO kötődés
Kedves Joci!	→		XXX	XXX	XXX
De szeretnék gondag lenni!	→		XXX		
Egyszer libasádként emni!	→		XXX		
És ruhában járok kelni!	→		XXX	XXX	
S őt forintér kuglert venné!	→		XXX	XXX	XXX
Míg a cukrot szopogatnám!	→		XXX	XXX	XXX
Új ruhámat mutogatnám!	→		XXX	XXX	XXX
Dicselkedni főnek fának!	→		XXX	XXX	
Mi jó dolga van Attilának!	→		XXX	XXX	

Ennyit a fantázia, közelebbről az ábrándfantáziálás „alapszükségleti” komplexitásáról egy gyerekvers tükrében. A fantáziánkat tehát nemcsak az jellemzi, hogy ő a tudattalanunk *mindenese*, és a mentációnk egészében is ő a fő *közvetítő*. A fantázia többalakúságához az is hozzátartozik, hogy *hírhozó* is mentális alapszükségeleinkről és az ezekre vonatkozó hiteinkről, akár szóra bírva, akár csupán megsejtetve őket.

Így a „Mi szükségünk alakváltó fantáziára?” kérdésre a válasz egyszerű. Azért van szükségünk alakváltó fantáziára, mert a mentális „alapszükségeleink” már eleve is többalakúan *léteznek* – a valóstól ellátva a lehetségesig, a szükségszerűtől a lehetetlenig –, továbbá, mert ezek az alapvető szükségletek a maguk változékony, variábilis módján *kifejezésre* is törnek, mint ez a bemutatott versből is kitűnik.

Husserl Próteuszhoz hasonlítja az alakváltó fantáziát, róla pedig tudnivaló (Homérosztól főleg) hogy hol lakik: a tenger mélyén. Mivel már beláttuk,

hogy mi szükségünk van az alakváltó fantáziára, a fantázia-Próteusz hollétéről jó volna tudomást szereznünk az újabb időkben is. Erről eszembe jut, hogy mi a pontos címe és beszédes neve annak a helynek, ahová a gyerek József Attila a *Kedves Jocó!* című verse idején is el-eljárt nagyapjához. A hely neve: *Szabadszállás, Muszájkert, Dörmögő-ház*. Akár itt is lakhatott a *Fantázia* nevű, különös alak, mondhatnánk némi költői túlzással. Hisz a Fantáziának tényleg *szabadságból* van a szállása, *muszájból* (alapszükségletekből) a kertje, a tenger mormolásához hasonló, *dörmögő* hangja pedig alig érthető, mint Attila nagyapjáé volt, aki, ha felbosszantották, akkor „mormolt, mormogott” (írta róla József Attila a *Dörmögő* című versében). De bárhogy létezzen, bámiként szólaljon meg, bárhol legyen is, a Fantázia marad *megfoghatatlan*, próteuszi figura.

Irodalom

Brudzińska, Jagna: *Assoziation, Imaginäres, Trieb. Phänomenologische Untersuchungen zur Subjektivitätsgenesis bei Husserl und Freud*. Köln, 2005. https://www.academia.edu/114083407/Assoziation_Imagin%C3%A4res_Trieb_Ph%C3%A4nomenologische_Untersuchungen_zur_Subjektivit%C3%A4tsgenesis_bei_Husserl_und_Freud

Epstein, Seymour: „The Cognitive Self, the Psychoanalytic Self, and the Forgotten Selves”. *Psychological Inquiry*, 1992, Vol. 3, No. 1, 34–37.

Fazakas István: „Marc Richir és a fenomenológia új megalapozása”. *Elpis*, XI. évf. 1. sz., 69–82.

Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2001.

Heidegger, Martin: *Kant és a metafizika problémája*. Ford. Ábrahám Zoltán, Menyes Csaba. Budapest, Osiris-Gond, 2000.

Hévizi Ottó: *Idő és szinkretizmus*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2013.

Hévizi Ottó: *Tempus absconditum*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2020.

Hévizi Ottó: *Teóriák stílusai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2021.

Hévizi Ottó: *Elménk szeme. Mentáció és rációdualitás*. Budapest, Typotex, 2025.

Horváth Lajos: „Fantazmatikus önaffekció és a jelen pillanat fenomenológiája. Transzdiszciplináris dialógusok a fenomenológia és a pszichoanalízis határán”. *Nagyerdei Almanach*, 2013/1, 4. évf. 6. sz., 93–118.

Husserl, Edmund: *Phantasie und Bildbewußtsein*. Husserliana 23. köt. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2006.

Kant, Immanuel: *Prolegomena*. Ford. John Éva. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999.

Kaufman, Scott Barry: *An Ode to Seymour Epstein, Originator of Modern Dual-Process Theory (1925–2016)*. 2016. 05. 17. <https://scottbarrykaufman.com/ode-seymour-epstein-originator-of-modern-dual-process-theory/>

Merleau-Ponty, Maurice: *Le visible et l'invisible*. Paris, Gallimard, 1964.

Merleau-Ponty, Maurice: *A látható és a láthatatlan*. („Munkajegyzet”) Ford. Szabó Zsigmond. Budapest, L'Harmattan, 2006.

Sadler, Joseph – Dare, Christopher – Holder, Alex: „Vonatköztartási rendszerek a pszichoanalitikus pszichológiában”. Ford. Bánfalvi Attila. In Bánfalvi Attila (szerk.): *Pszichoanalízis, filozófia, metapszichológia. Szöveggyűjtemény*. (Kézirat.) Debrecen, 1996.

Sellami, Samir: *Hyperbolic realism in Thomas Pynchon's and Roberto Bolano's late maximalist novels: Against the day & 2666*. Aisberg, Università degli studi di Bergamo, 2018. <https://aisberg.unibg.it/handle/10446/129722>

Szummer Csaba – Horváth Lajos: „Álom, fantázia és normál tudatállapot Husserlnél, Freudnál és a Daseinanalízisben”. *Psychologia Hungarica*, VIII/1., 45–79.

Ullmann Tamás: *Az értelem dimenziói*. Budapest, Könyvpont Kiadó, L'Harmattan kiadó, 2012.

Ullmann Tamás: „Képzelet és tudattalan. A fenomenológia és a pszichoanalízis találkozása”. In: Fehér M. István et al. (szerk.) *Imagináció a filozófiában. Hermeneutikai, fenomenológiai, vallásfilozófiai megközelítések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, MTA–ELTE Hermeneutika Kutatócsoport, 2016.

